

T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

The *Mouse and Cat* Attributed to Obaid Zakani and its Various Narrations

Farzam Haghighi *¹

1. Assistant Professor, Department of Languages and Literature, Research Center on Humanities, Tehran, Iran.

Received: 06/07/2020
Accepted: 09/27/2020

* Corresponding Author's E-mail:
f.haghighi@rch.ac.ir

Abstract

Many manuscripts and editions of *Mush-o Gorbeh* [Mouse and Cat] have been listed or published as the most famous work of Obaid Zakani; however, its comparison and examination clarifies that these various editions of *Mouse and Cat* are significantly different in terms of language, style, and even story. These narrations are largely considered as belated and folkloric compared to Obaid Zakani's era and language. Therefore, many people have hesitated to attribute *Mouse and Cat* to Obaid. In order to investigate this attribution, these works should be compared, so that their shared roots can be identified. This paper merely follows this in three phases. In the first section, different editions of *Mouse and Cat* are compared and grouped based on the ending verses of the story. In the second section, the ending of the story is examined in all narrations. In the final section, some hypotheses are given regarding the relationship of these narrations, their origins, and other possible narrations based on the verses recorded in these editions of *Mouse and Cat*. They are, then, compared with the incomplete but older manuscripts. These editions of *Mouse and Cat* can be grouped in nine categories in terms of narration, and in two general classes in terms of story, based on the style and language. These very differences and a few ancient recordings that can only be seen in some of the belated and folkloric manuscripts indicate that none of these editions of *Mouse and Cat* can be attributed to Obaid.

Keywords: *Mouse and Cat*; Obaid Zakani; manuscripts; lithography and print; narration.

T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

Introduction

Research Background

Unfortunately, we cannot find an ancient, complete edition of *Mouse and Cat* today. The oldest manuscript can be found in the Anthology of Ali Ibn Ahmad No. 3528 (written in the ninth century AH) which is kept in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran, and the other manuscript is Obaid's generalities of works (written in the ninth century-the early tenth AH century) which is kept in Mahdavi Library, and microfilm No. 1547 kept in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran. Both works are incomplete.

Since ancient manuscripts cannot be found, there are lots of debates over the attribution of this work to Obaid Zakani. Many studies have been conducted on Obaid, and some researchers, such as Mahjoob and Mohades have tried to reject the attribution of *Mouse and Cat* to Obaid in the introduction on Obaid Zakani's Generalities of Works (Obaid Zakani, 1999), and the introduction on *Mouse and Cat* (Uppsala, 2011), respectively.

However, no study has been conducted on different *Mouse and Cat* narrations so far and this study is going to fill this gap.

Aims, questions, assumptions

Dozens of manuscripts of *Mouse and Cat* are attributed to Obaid. However, a comparison reveals that these manuscripts of *Mouse and Cat* are significantly different and cannot be considered as a single work. This paper tries to answer three main questions on this issue.

Although there are dozens of manuscripts and printed editions of *Mouse and Cat*, a comparison manifests that these editions are to a large extent different and cannot be considered as a single work. A thorough understanding of *Mouse and Cat* can be achieved by examining these editions, examining whether this work can be attributed to Obaid Zakani. This paper tries to answer three main questions.

1. How many narrations of *Mouse and Cat* are identified?
2. How are these narrations different from each other?
3. Do these different narrations share a common ground?

T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

Results and discussion

The most ancient, complete manuscript of *Mouse and Cat* which is kept in the National Library of Tunisia was written in 1153 AH. Comparisons made between this manuscript and the other manuscripts as well as the lithography and prints that date back to the Qajar era reveal that there are various narrations of *Mouse and Cat* that can be classified into nine categories. These narrations differ in terms of the number of verses and vocabularies as well as the story.

Some of them are more difficult while the others are weak and folkloric. The handwritten narration which is kept in Tunisia can be considered more intact compared to the other narrations in terms of story and language. The manuscripts and the printed copies manifest the popularity of the Tunisian narration in the 12th, and particularly in the 13th and 14th centuries. However, it (or it could be said the other narrations of *Mouse and Cat*) cannot be considered as an ancient narration attributed to Obaid Zakani due to its linguistic distinctions with the eighth-century poetry. However, some conclusions can be drawn after reflecting on some of the ancient elements of other narrations that cannot be seen in the Tunisian narration, and some similarities could be found between this edition and the manuscript that can be found in the Anthology of Ali Ibn Ahmad and the edition which is kept in Mahdavi Library. If a narration can be attributed to Obaid Zakani, it should be one of those two incomplete manuscripts. Although some other narrations of *Mouse and Cat* were released in the interval between the release of these two manuscripts and the 13th century, none of them have survived.

Conclusion

There are various narrations of *Mouse and Cat* which are attributed to Obaid Zakani, but none of them can be considered as a work from the eighth century. The differences in these narrations are the results of the interferences that scribes made in collecting this work. Nine narrations of *Mouse and Cat* are available. The most ancient one is a narration originating from the Tunisian manuscript and since some manuscripts and prints of the 13th century are based on this version, it can be concluded that the Tunisian

T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN : 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

manuscript was the most popular narration in the 13th and the early 14th centuries.

In addition, there is a narration in the printed editions of *Mouse and Cat* that should be considered as an independent narration despite its general similarities with the Tunisian narration. This narration has been published frequently during the current century and today everyone recognizes it as the *Mouse and Cat* attributed to Obaid Zakani. Seven other narrations were released in the interval between the release of the Tunisian narration and the printed narrations, which were abandoned and less read for some reasons such as weak verses, weak plot, etc.

References

Obaid Zakani. (1999). *Generalities of works* (in Farsi) (edited by Mohammad Jafar Mahjuob). Bibliotheca Persica Pres.

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن

فرزام حقیقی^{۱*}

(دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۱۸ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۰۶)

چکیده

دستنویس‌ها و چاپ‌های بسیاری از موش و گربه به نام عبید زاکانی فهرست یا منتشر شده‌اند، اما با بررسی و مقایسه آن‌ها مشخص می‌شود که بین این موش و گربه‌ها از نظر زبان، سبک و حتی قصه تفاوت بسیاری دیده می‌شود. این روایت‌ها نسبت به زمان و زبان عبید زاکانی عمدتاً متأخر و عامه حساب می‌شوند. به همین دلیل بسیاری در انتساب موش و گربه به عبید تردید کرده‌اند. برای بررسی این انتساب نخست می‌بایست نسبت این آثار با هم سنجیده و ریشه‌های مشترک آن‌ها شناخته شود. ما در این نوشته تنها به این بحث می‌پردازیم و این مسیر را در سه مرحله طی می‌کنیم. در بخش اول با تکیه بر ابیات پایانی داستان به مقایسه موش و گربه‌ها و طبقه‌بندی آن‌ها می‌پردازیم، در بخش دوم پایان داستان را در همه روایت‌ها بررسی می‌کنیم و در بخش سوم و پایانی نیز با تکیه بر ضبط ابیات در این موش و گربه‌ها و مقایسه آن‌ها با دستنویس‌های ناقص، اما کهن‌تر می‌کوشیم تا فرضیه‌هایی درباره نسبت این روایت‌ها با هم، سرچشمه آن‌ها و دیگر روایت‌های احتمالی مطرح کنیم از نظر سبک و زبان این موش و گربه‌ها را می‌توان در نه روایت و از نظر داستان در دو دسته کلی طبقه‌بندی کرد. همین تفاوت‌ها و چند ضبط کهنی که تنها در برخی از دستنویس‌های متأخر و عامه دیده می‌شوند، نشان می‌دهند که این موش و گربه‌ها هیچ یک از عبید نیستند.

واژه‌های کلیدی: موش و گربه، عبید زاکانی، دستنویس‌ها، چاپ‌های سنگی و سربی،

روایت.

۱. استادیار گروه ادبیات و زبان‌ها پژوهشکده علوم انسانی، تهران، ایران.

* f.haghighi@rch.ac.ir

۱. مقدمه

امروزه از موش و گربه هیچ دستنویس کهن و کاملی در دست نیست. قدیم‌ترین دستنویس‌های آن موش و گربه جنگ علی بن احمد (کتابت سده نهم) است که به شماره ۳۵۲۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (دانش پژوه، ۱۳۴۰ الف: ۱۲ / ۲۵۴۶-۲۵۴۷) و دیگری دستنویس کلیات عید کتابخانه مهدوی (سده نهم - نیمه نخست سده دهم)، میکروفیلم شماره ۱۵۴۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است. این هر دو اثر در نیمه داستان ناقص مانده‌اند.

نبود دستنویس‌های کهن سبب شده است تا بحث در انتساب این اثر به عید زاکانی بالا بگیرد. با وجود این، نمی‌توان کتمان کرد که فارسی‌زبانان در درازای سده‌ها این اثر منسوب به عید را بیش از هر اثر دیگر او دوست داشته و به استقبال آن رفته‌اند (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۸: ۵۵۲؛ باستانی پاریزی، ۱۳۷۷: ۱۱۰-۱۱۱).

شاید معروف‌ترین موش و گربه پس از عید موش و گربه‌ای باشد که به چند کس از جمله شیخ بهایی (۹۵۳-۱۰۳۰ق) و مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق) منسوب کرده‌اند (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳ق: ۲۲ / ۲۹۸؛ متقی، ۱۳۸۸: ۷۸). مینوی برای نخستین بار این موش و گربه را به منزله «موش و گربه مجلسی» معرفی کرد (مینوی، ۱۳۳۴: ۴۹-۵۵) و پس از آن برخی دیگر از پیروان موش و گربه منسوب به عید را شناساند (مینوی، ۱۳۳۶ب: ۴۱۰-۴۱۶؛ ۱۳۳۶ الف: ۴۸۵-۴۸۸).

پس از وی مقالات دیگری نیز در همین مسیر منتشر شدند (متقی، ۱۳۸۸؛ ذوالفقاری، ۱۳۹۱)، اما بحث ما در اینجا این اقتباس‌ها نیست، بلکه خود موش و گربه عید است.

۲. مسئله تحقیق و پرسش‌ها

در فهرست دستنویس‌ها ده‌ها دستنویس موش و گربه به نام عید ثبت شده‌اند. از بررسی دستنویس‌ها مشخص می‌شود که این موش و گربه‌ها بسیار متفاوت هستند و نمی‌توان آن‌ها را موش و گربه‌ای واحد دانست. بالطبع در موش و گربه‌های چاپی نیز این تشتت دیده می‌شود. ما می‌کوشیم به سه پرسش اصلی در این باره پاسخ دهیم.

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

۱. چند روایت از موش و گربه را می‌شناسیم؟
۲. این روایت‌ها چه تفاوتی با یکدیگر دارند؟
۳. آیا این روایت‌های گوناگون ریشه مشترک داشته‌اند؟

۳. روایت‌های موش و گربه

۳-۱. بخش نخست: تفاوت در دستنویس‌ها

روایت‌های موش و گربه به قدری متفاوت هستند که نمی‌توان آن‌ها را ذیل یک مقاله بررسی کرد، پس ما برای نشان دادن تفاوت‌ها پایان داستان در هر روایت را نقل می‌کنیم. این پایان را از بخشی آوردیم که گربه اسیر می‌شود. با همه تفاوت در قصه، روند داستان در روایت‌های مختلف تا این‌جا یکسان است و از اینجا است که داستان بسیار تغییر می‌کند. با ذکر ابیات پایانی داستان، جز مشخص شدن تفاوت داستان بخشی از تفاوت در سبک و زبان این روایت‌ها هم مشخص می‌شود.

از بین نه روایتی که در اینجا معرفی می‌شوند، روایت اول و آخر نسخه‌های بیشتری دارد و این مسئله می‌تواند گویای اقبال بیشتر به آن‌ها باشد. ازین رو با توسع بیشتری درباره آن‌ها بحث می‌کنیم.

۳-۱-۱. روایت نخست: شاخه تونس

قدیم‌ترین دستنویسی که از این شاخه دیده‌ایم، دستنویس تونس ۱۱۵۳ق است. آشنایی و دسترسی به این دستنویس حاصل اهتمام علی محدث است. وی بخشی از راه طولانی‌ای را که در دست‌یابی به این دستنویس طی کرده، در آغاز متن چاپی خود از این اثر چنین شرح داده است:

این قصیده رعنا که در پیش روی خواننده ارجمند قرار دارد، پس از سه سفر به کشور تونس به دست این نگارنده رسیده، در سفر اول با آن آشنا شدم، در سفر دوم فیلم سیاه و سفید آن را تهیه کردم، زیرا به گفته مسئول بخش خطی، کتابخانه دستگاه گرفتن فیلم رنگی نداشت و بالأخره در سفر سوم (آذر ۱۳۸۶/ دسامبر ۲۰۰۷)، گرچه با مشکلاتی اما به پایمردی فهرست‌نویس ادب دوست که نامش

زینت بخش این مقدمه شد [جمال بن حماده]، فیلم رنگی این نسخه به دستم رسید (عبید زاکانی، ۲۰۱۱: مقدمه مصحح، ۱۷).

در توصیف این دستنویس نوشته‌اند:

نسخه‌ای است به قلم نسخ شیوا، مورخ شعبان ۱۱۵۳ هج. بی‌نام کاتب به قطع ۲۰×۱۴ سانت در ده برگ. صفحات با دو جدول شنگرف و لاجورد و کمند شنگرف، دارای ده تابلو نقاشی. آنچه بر اهمیت نسخه افزوده زیر و زبر، یعنی مشکول بودن آن است. در نسخه سه حرف پ، چ، ژ همیشه با سه نقطه و حرف گ (گاف فارسی) به صورت ک (با یک سرکش به شکل کاف عربی) ضبط شده است. نسخه مشتمل بر ۱۶۲ بیت است. به گمان این نسخه به دستور یکی از امرا و بزرگان دولت عثمانی نویسانده شده [...] و این نسخه پس از او در خانواده او یا به دست فضلا و کتاب‌بازان عثمانی و تونس گشته تا سرانجام در کتابخانه ملی تونس مستقر شده است. مهر مکتبه حسن حسنی عبدالوهاب در چند جا دیده می‌شود (همان: ۱۲).

درباره این دستنویس به چند نکته باید توجه کرد. بالطبع تا زمانی که دستنویس‌هایی از سده‌های نهم و دهم در دسترس است، این دستنویس اهمیت چندانی ندارد، اما از آن جا که دستنویس‌های کهن از نیمه به بعد ناقص مانده‌اند، ابیات این قسمت به بعد دستنویس، اهمیت تازه‌ای پیدا می‌کنند.

به رغم همه تازگی‌های روی داده در این دستنویس باید گفت این نوشته مصحح در باب آن هنوز به قوت خود باقی است:

«[دستنویس تونس] قدیمی‌ترین و کامل‌ترین نسخه تاریخ دار موش و گربه است که تاکنون شناسایی شده است» (همان: ۱۴).

در این دستنویس شاه موشان شکست می‌خورد و کشته می‌شود. پایان داستان با حذف برخی از ابیات بدین صورت است:

گرچه را هر دو دست بسته چو سگ	پای دار ایستاده نالانا
رو به جلاد کرد و گفت چرا	زنده است این سگ خرامانا
[گرچه چون دید شاه موشان را	جست از جا چو شیر غرانا]
همچو شیری نشسته بر زانو	کند زنجیرها به دندانان

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

جست [و] بگرفت پنج تن موشان	در برابر چو شیر غراننا
الله‌الله فتاد در موشانان	که زیندش به تیغ براننا
گرز بالای سر بر آوردی	همچو رستم به روز میدانا
شاه موشان چو دید رفت از هوش	وهم سهمش رسید بر جاننا
گر به برجست و کله گرزش	برگرفت و کشید چسباننا
بر سرش کوفت گرز را چسبان	که برآید ازو روان جاننا
موشکان را گرفت و زد به زمین	که شد آن‌ها به خاک یکسانا
هست این قصه غریب و عجیب	یادگار عبید زاکاننا

(عبید زاکانی، ۲۰۱۱: ۳۲-۳۳)

در بررسی دستنویس‌های متأخر و چاپ‌های سنگی و سربی ما با سه دستنویس و سه چاپ مواجه شدیم که به زعم ما همه با دستنویس تونس در یک شاخه قرار می‌گیرند و پایانی یکسان با آن دارند. تفاوت این نسخه‌ها با دستنویس تونس آن چنان ناچیز است که می‌توان همه آن‌ها را از یک شاخه دانست و حتی گامی فراتر نهاد و این دستنویس‌ها و چاپ‌ها را منشعب از یک مادر نسخه دانست.

دستنویس کتابخانه محمود فرخ ۱۲۶۸ق (عبید زاکانی، ۱۲۶۸ق: ۱-۱۱) که اکنون در کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد به شماره ۳۲۱ نگهداری می‌شود (فاضل، ۱۳۵۴: ۱۸۵) کهن‌ترین دستنویس این روایت در عصر قاجار است. این دستنویس ۱۶۵ بیت دارد و نزدیک به پنجاه تفاوت با دستنویس تونس دارد. دستنویس دوم کتابت ذی‌الحجه ۱۲۸۵ق است و به شماره ۱۸۶۹۴ در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود. این دستنویس نیز ۱۶۵ بیت دارد و با نزدیک به ۳۵ تفاوت کم‌ترین تفاوت را با دستنویس تونس دارد. البته این تفاوت‌ها اندک هستند. هرچند این دستنویس با چاپ ۱۳۰۱ق که پس از این معرفی خواهد شد، تفاوت بسیار دارد، اما با آن قابل مقایسه است و مرحله‌ای دیگر از تغییر موش و گربه را در این شاخه نشان می‌دهد. دستنویس سوم از جنگی از سده سیزدهم است که با شماره ۵۱۴۴ در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود. موش و گربه این جنگ ناقص است. این دستنویس در مقایسه با دستنویس تونس ۸۵ بیت را ندارد، معادل نیمی از داستان، اما در ۸۰ بیت باقی‌مانده (عبید زاکانی، ملی، بی‌تا: گ ۴۴الف -

۴۶ب) نزدیک به سی تفاوت با دستنویس تونس دارد که نسبت به حجم ابیات باقی مانده در این دستنویس، بیشترین تفاوت را از میان دیگر دستنویس‌های این شاخه با دستنویس تونس دارد. در این جا هم تفاوت‌ها آن چنان کم‌اهمیت هستند که به راحتی می‌توان این دستنویس را نیز در ذیل همان شاخه طبقه‌بندی کرد.

اما نخستین چاپ در دسترس از این شاخه در کلیات مصحح محجوب آمده است. وی به رغم آنچه در مقدمه آورده (عبید زاکانی، ۱۹۹۹: XXXII) نتوانسته است موش و گربه را تصحیح کند و خود یا کسانی که پس از درگذشتش بر چاپ کلیات نظارت کردند، موش و گربه‌ای را «از روی چاپ سنگی طهران ۱۳۰۱ق» در این کلیات آورده است (همان: ۳۹۵-۴۰۲). ما به این چاپ دست نیافتیم، و نشانی آن را هم در فهرست‌ها ندیدیم، اما اگر تاریخ ۱۳۰۱ق درست باشد، باید آن را قدیم‌ترین چاپ موش و گربه شناخته دانست. این چاپ ۱۷۵ بیت دارد و در نگاه نخست این ابیات افزوده به ذهن متبادر می‌کند که این چاپ ارتباطی با دستنویس تونس ندارد، زیرا سیزده بیت از دستنویس تونس و ده بیت از دو دستنویس دیگر این شاخه — دستنویس‌های کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد و کتابخانه ملی — بیشتر دارد، اما در مقایسه دقیق تر به نتیجه‌ای دیگر می‌رسیم. این ده بیت در یک بخش داستان و پس از بیت ذیل آمده‌اند:

هفت موش گزیده برجستند هر یکی کدخدا و دهقانان

این دستنویس، افزون بر ابیات اضافه، بیش از هشتاد ضبط متفاوت با دستنویس تونس دارد. با این همه، می‌بایست این چاپ را فراهم‌آمده از دستنویسی از شاخه تونس دانست. چاپ دوم چاپی سنگی و بی‌تاریخ است که ۱۴۷ بیت دارد. این چاپ را نیز به رغم همه کاستی‌ها و آشفتگی‌ها می‌بایست برآمده از شاخه تونس دانست. به احتمال این چاپ پس از چاپ ۱۳۰۱ق و پیش از چاپ بعدی منتشر شده است. چاپ سوم چاپ سربی، ۱۳۴۷ق مصر است. این موش و گربه در کنار آثار منسوب به شیخ بهایی منتشر شده است.^۲ از چاپ ۱۳۰۱ق تا چاپ حاضر نزدیک به نیم قرن گذشته است و این گذر زمان نزدیک به صد تفاوت میان این دو چاپ به وجود آورده است، با وجود این تنها چاپی که ده بیت افزوده چاپ ۱۳۰۱ق را دارد همین چاپ است.

موش و گریبه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

۳-۱-۲. روایت دوم: دستنویس کتابخانه ملک ۱۲۳۳ق

این دستنویس در صفحاتی از جنگی است که به شماره ۵۰۹۱ کتابت جمادی الثانی ۱۲۳۳ق در کتابخانه ملک نگهداری می‌شود (افشار و دانش پژوه، ۱۳۶۹: ۸ / ۲۰۰-۲۰۳). این دستنویس بنا بر تاریخ کتابت دقیقاً هفتاد سال با دستنویس تونس فاصله دارد و کهن‌ترین دستنویس تاریخ‌دار عصر قاجار است. پایان داستان در این دستنویس بدین شکل است:

موشکان گریبه را همی بردند	تا به نزدیک دار میدانان
موشکان گریبه را به دار زدند	جمله کردند تیربارانان
موشکی تیغ از نیام کشید	به سر گریبه زد خروشانان
ناگهان موشکی به خدمت شاه	آمد و گفت راحت جانان
گریبه بدفعال بدخصالت	شد تصدق فدای موشانان
تا همه شد مبارک و شادی	عشرت و خرمی به دل جانان
قصه موش و گریبه را توبه نظم	خوب گفتی عبید زاکانان

(عبید زاکانی، ۱۲۳۳ق: ۸۲۰)

۳-۱-۳. روایت سوم: دستنویس کتابخانه ملک، ۱۲۴۰ق

این موش و گریبه دستنویسی است مستقل و کامل — و در اصطلاح تک‌متنی — در هشت برگ و جلدی پارچه‌ای که به شماره ۴۸۳۵ در کتابخانه ملک نگهداری می‌شود (افشار و دانش پژوه، ۱۳۶۳: ۴ / ۸۰۰). سال کتابت این دستنویس ۱۲۴۰ق است، پس با دستنویس تونس ۸۷ سال فاصله دارد. این دستنویس ۸۴ بیت دارد. ۳ پایان داستان در این دستنویس چنین است:

شاه گفتا به دارش آویزید	هست او پر ز مکر شاهانان
موشکان گریبه را بیاوردند	تا به پای منار میدانان
ناگهان یک سوار از در غیب	آمد و گفت راحت جانان
این زمان گریه را ببخش به من	نکنند بعد ازین گناهانان
شاه نشنید التماسش را	بانگ زد سر از تنش کنید جدا
بانگ زد بر سپاه لشکر خویش	که بیارید تیغ برانان

نوکران تیغ شاه آوردند تیغ بگرفت شد خرامانا
گفت جلاد با شهامت من شکمش را بدر به آسانا
شکم گربه را درید جلاد ذکر گربه کنیم، موشانا
(عبید زاکانی، ۱۳۴۰ق: ۱۳-۱۴)

۳-۱-۴. روایت چهارم: دستنویس کتابخانه مرکزی ۱۲۵۱ق

این دستنویس در ۱۲۵۱ق کتابت شده و دارای یکصد بیت و از مجموعه ای است که به شماره ۴۷۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود (دانش پژوه، ۱۳۴۰ب: ۱۴ / ۳۶۶۹). ابیات پایانی داستان در این دستنویس چنین است:

موشکان گربه را بیاوردند تا به پای منار میدانا
گربه در دار سرنگون کردند بر سر خاک و خون غلطانا
وانگهی گربه را به دار زدند گربه در دار بود بی جاننا
شاه موشان طلب نمود کمان کرد آهننگ تیرباراننا
تیرها می زدند پی در پی همه بر جان گربه پرانا
شاه موشان به در کشید قلیچ آردان سیکده گم مسلمانا
همچه زد او به گردن گربه که سرش رفت سوی میدانا
کشت او گربه را چه در میدان هر که بد کرده است و نادانا
به مکافات خود رسد آخر همچنین است کار دوراننا
هست این قصه عجیب و غریب یادگار عبید زاکاننا
(عبید زاکانی، ۱۳۵۱ق: ۸)

نتیجه اخلاقی پایان داستان فقط در همین روایت دیده می شود.

۳-۱-۵. روایت پنجم: دستنویس کتابخانه مجلس محرم ۱۲۵۶ق

دستنویس کتابخانه مجلس که در محرم ۱۲۵۵ق کتابت شده است، در مجموعه ای به شماره ۲۱۵۸۱ نگهداری می شود و ۴۷ بیت دارد و کوتاه ترین دستنویس کامل موش و گربه است. پایان داستان در این دستنویس چنین است:

گربه را نزد شاه خود بردند شاه گفت ای پلید نادانا

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

تو چرا لشکر مرا خوردی	تو نترسی ز شاه موشانا
گفت تا گربه را به دار زدند	دو مبارز میان میدانا
شاه موشان به در کشید قلیچ	زد به گربه چه شیر غرانا
هست این قصه عجیب [و] غریب	یادگار عبید زاکانا

(عبید زاکانی، ۱۲۵۶ق: ۲۲-۲۳)

۳-۱-۶. روایت ششم: دستنویس کتابخانه ملی ۱۲۶۹ق

این موش و گربه بخشی از جنگ شماره ۳۰۵۵۹ کتابخانه ملی است و تاریخ کتابت ندارد. موش و گربه این دستنویس ۱۰۳ بیت دارد و پایان داستان به روایت آن چنین است:

حرف شه چون شنید هیچ نگفت	گربه گفتا که شاه شاهانا
عفو کن بر من این خطایانا	توبه فرما مرا به دنیانا
شاه گفتا به دارش آویزید	تا شود مؤمن و مسلمانا
گربه را پای دار آوردند	تا ببندند گربه را به ریسمانا
ناگهان یک سوار از طرفی	رو به میدان نهاد و جولانا
دل پر داشت ز دست آن گربه	گوش ناکرده قول سبحانا
موشکان گربه را به دار زدند	شکرگویان جمله موشانا
شاه موشان به در کشید قلیچ	کشت آن را چه سگ به میدانا
هست این قصه عجیب غریب	یادگار عبید زاکانا

(عبید زاکانی، ۱۲۶۹ق: گ ۷۵ الف - ۷۶ ب)

۳-۱-۷. روایت هفتم: دستنویس کتابخانه مجلس ۱۲۷۷ق

این دستنویس در ۱۲۷۷ق کتابت شده است و در جنگی با شماره ۱۶۵۳۶ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و ۶۵ بیت دارد. موش و گربه این دستنویس تا بیت ۵۵ شباهت بسیار با این داستان در روایت ششم دارد، اما از این بیت تفاوت‌ها بیشتر و پایان داستان متفاوت می‌شود:

پهلوانی در آمد از [موشان]	داشت در دست کمند ریسمانا
بگرفت شاه‌گربه را به کمند	برد تا پیش شاه موشانا

گر به گفتا که من غلام توأم عفو کن بر من این گناهانا
گر به را چون به دار آویختند شاه گفت ای لعین ملعونا
یک سوار درآمد از در غیب گفت برخیز راحت جاننا
ماند این قصه غریب عجیب یادگار عبید زاکاننا
(عبید زاکانی، ۱۲۷۷ق: گ ۳۶ الف)

۳-۱-۸. روایت هشتم: دستنویس کتابخانه مرکزی، سده سیزدهم

این دستنویس تاریخ کتابت ندارد و بخشی از مجموعه‌ای است که به شماره ۹۰۶۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (دانش پژوه، ۱۳۶۴: ۱۷ / ۲۸۵-۲۸۶). موش و گربه در این مجموعه ۷۲ بیت دارد:

دست بستند گربه را قایم پیش بردند همچو دهقاننا
شاه گفتا که ای قرا کیدی سن نه چون آلدلسن آساناتو
چرا مردم مرا خوردی می ترسی ز شاه موشاننا
موش‌ها گربه را به دار زدند عوض تیر موی پیکاننا
شاه موشان چه برکشید قلیچ کشت او را چه سگ به میداننا
طبل شادی زدند و می خوردند با نفیر و دهل دهقاننا
در جهان گشت این قصیده رواج یادگار عبید زاکاننا
(عبید زاکانی، دستنویس سده سیزدهم کتابخانه مرکزی، گ ۳۰ الف - ۳۱ب)

۳-۱-۹. روایت نهم: موش و گربه‌های چاپی

نفیسی در مقدمه عشاق‌نامه چاپ‌های موش و گربه را «در منتهای رواج» دانسته است و احتمال داده «شاید نتوان چاپ‌های متعدد آن را شماره کرد» (نفیسی، ۱۳۱۴: ۱۲).

در فهرستی که بر اساس فهرست مشار (فهرست کتاب‌های چاپی...، ۱۳۵۲: ۱۲ / ستون ۳۱۸۷)، تنظیم شده نزدیک به پانزده چاپ موش و گربه معرفی شده است. نخستین چاپ این فهرست، چاپ آلمان است: «ناشر: عبدالشکور، برلن، ۱۳۰۶ش، ۲۴ص»، چاپ بعدی در مصر است: «قاهره، ۱۳۵۶ق، در آخر نان و حلوا و شیر و شکر،

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

سربی، ۲۷۲ص» و پس از این سه، چاپ سنگی تهران، تبریز و بمبئی معرفی شده اند. بدون هیچ‌گونه مشخصاتی. در کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه قاره هشت چاپ موش و گربه معرفی شده است، قدیم‌ترین چاپ‌های این فهرست بدین قرارند: بمبئی ۱۳۰۵ق، دهلی ۱۳۱۲ق، لاهور ۱۳۱۹ق، لاهور ۱۳۳۰ق و بمبئی ۱۳۳۴ق است (عارف نوشاهی، ۱۳۹۱: ۳/ ۱۹۷۵-۱۹۷۶).

از بین متن‌های چاپی که به آن‌ها دسترسی یافتیم، ده چاپ را انتخاب کردیم. ملاک اصلی ما در این انتخاب قدمت چاپ بود. هرچند دو چاپ را به دلایل دیگری که در جای خود ذکر خواهد شد، برگزیدیم. این ده چاپ در دو دسته کلی قابل طبقه‌بندی هستند: دسته نخست که شامل سه چاپ و در ذیل شاخه تونس قابل طبقه‌بندی هستند، و آن‌ها را در جای خود آوردیم و دسته دوم که شامل هفت چاپ است و آن‌ها را در این جا می‌آوریم و به‌منزله روایتی دیگر از موش و گربه معرفی می‌کنیم.

این شاخه را به رغم همه شباهت‌هایی که با شاخه تونس دارد، می‌بایست روایتی متفاوت از موش و گربه عبید بدانیم. قدیم‌ترین چاپ تاریخ‌دار در دسترس ما ازین شاخه چاپ ۱۳۳۰ق (از روی دستنویس وصال شیرازی) است. بر جلد این چاپ آمده: مخفی نماناد که چون کتاب موش و گربه از کتب متداوله مکاتب قدیمه بود و برای استیناس اطفال به خط و ترسیم بهترین وسیله به‌شمار می‌رفت، این ایام نسخه‌ای از آن به‌دست آمد که مرحمت‌پناه رضوان آرامگاه جامع کمالات صوری و معنوی وصال شیرازی یا از جهت صرف وقت یا محض تربیت خاطر آن را نسخه و ترقیم فرموده بود. الحق از جهت خط و نقاشی درستی است یتیم (عبید زاکانی، ۱۳۳۰ق: مقدمه ناشر، ۱).

و در پشت جلد آمده است:

نوشتم این کتاب ناصحانه - ز روی خط استاد یگانه / وصال را دان مرد هنرمند - که روحش را به رحمت باد پیوند / هرکس / بخواهد زحمت ما را تقلید کند / باید اول مبلغ سی تومان از بابت قیمت نسخه اصل بپردازد / و هر نسخه‌ای که به مهر حسن الحسینی نباشد قلب است / و ضبط خواهد شد / ۱۳۳۰ / سنه / برای مشق و نقاشی اطفال که ابناء وطن گردند خوشحال.^۵

این چاپ ۹۵ بیت در ۱۶ صفحه دارد. و به خط «مرتضی الحسینی برغانی» در «جمادی‌الاولی ۱۳۳۰ق» کتابت شده است و ۱۴ نقاشی «به رقم علیرضا» دارد. هرچند پایان قصه در این نسخه شباهتی به دستنویس‌های تونس دارد، اما این نسخه شصت بیت کم‌تر از این دستنویس‌ها دارد. علاوه بر این در این دستنویس ابیاتی نیز آمده است که در دستنویس‌های تونس دیده نمی‌شوند. از نظر ضبط واژگان نیز تفاوت میان این دو بسیار است. برای نمونه در همان ده بیت آغازین این چاپ برخی از ابیات با تغییر بسیار آمده است:

شکمش طبل و سینه‌اش چو سپر شیر دم و پلنگ چنگاننا
بیت بالا در شاخه تونس بدین شکل آمده است:

شکمش طبل و سینه‌اش قاقم ابرویش قوس و تیز دنداننا
دستنویس تونس در همین بخش ابیاتی دارد که جز در دستنویس‌های شاخه خودش در بیشتر دستنویس‌های دیگر نیز به رغم همه تفاوت‌ها آمده‌اند:

گربه دوربین و شیرشکار کهرباچشم و تیزمژگاننا
ماردُم و عقاب‌پیشانی بود پرمکر و پر ز دستانا
با عروسان میان جامه خواب کدخدرا را به خانه مهماننا
این چنین گربه‌ای که من گفتم بد به کرمان و جمله یاراننا
رهبر دیگ و چمچه و کاسه مشرف صحن و سفره ناننا
این چنین گربه‌ای که من وصفش کرده‌ام عاقل و سخنداننا
(عبید زاکانی، ۲۰۱۱: ۴۰-۴۱)

اما هیچ یک از این ابیات در این چاپ نیست و در عوض این چاپ دو بیت را افزون دارد که در این دستنویس‌ها نیامده‌اند:

از غریوش به وقت غریدن بیر درنده شد هراساننا
سر هر سفره چون نهادی پای شیر از وی شدی گریزاننا
(عبید زاکانی، ۱۳۳۰ق: ۲-۳)

در پایان داستان گربه بند را می‌کشاید و موشان را شکست می‌دهد:
گربه را هر دو دست بسته به هم با کلاف و طناب و ریسماننا

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

شاه گفتا به دار آویزید	این سگ رو سیاه نادانا
گربه چون دید شاه موشان را	غیرتش شد چو دیگ جوشانا
همچو شیری نشست بر زانو	کند ریسمان‌ها به دندانان
موشکان را گرفت و زد به زمین	که شدند به خاک یکسانا
لشکر از یک طرف فراری شد	شاه از یک جهت گریزانان
از میان رفت فیل و فیل‌سوار	مخزن و تخت و تاج و ایوانا
هست این قصه عجیب و غریب	یادگار عبید زاکانان

(همان: ۱۴-۱۵)

این پایان بی شباهت به پایان دستنویس‌های شاخه تونس نیست، اما در همین جا هم از آن سوار و گریزی که گربه بالای سر می‌برد، خبری نیست و شاه موشان هم کشته نمی‌شود و فرار می‌کند. این چاپ دو بیت هم در آخر افزون دارد که از این به بعد در دیگر چاپ‌های این شاخه دیده می‌شوند:

جان من پند گیر از این قصه	که شوی در زمانه شادانا
غرض از موش و گربه برخواندن	مدعا فهم کن پسر جانان

(همان: ۱۵)

هرچند از این روایت دستنویسی به ما نرسیده است، اما با فرض درستی نوشته ناشر در انتساب اصل این موش و گربه به وصال شیرازی (۱۱۹۷-۱۲۶۲ق) مشخص می‌شود که این روایت ساخته دست ناشران نبوده است. این موش و گربه تحول خود را از زمانی نامعلوم آغاز کرده و در نهایت تا میانه سده سیزدهم به تثبیت رسیده است. و بعدتر به محبوب‌ترین روایت موش و گربه در عصر معاصر تبدیل می‌شود. نکته آخر اینکه در بین تمامی دستنویس‌ها و چاپ‌های در دسترس ما از موش و گربه این چاپ تنها نسخه‌ای است که نسب به فردی شناخته در تاریخ ادبیات فارسی می‌برد. چاپ دوم هرچند بدون تاریخ است، اما احتمالاً از سایر چاپ‌ها قدیم‌تر است. این چاپ سنگی است و بنا بر آنچه در پشت جلدش آمده «حسب‌الفرمایش جناب مستطاب آقا میرزاحسین کتابفروش به زیور طبع آراسته» شده است. این موش و گربه به رغم قرار گرفتن در یک شاخه با چاپ وصال، بیش از ۲۵ تفاوت - البته اندک - با آن چاپ دارد

و از این نظر در دورترین جای در میان چاپ های این شاخه قرار دارد. چاپ سوم چاپ سربی برلین ۱۳۴۱ق است. این چاپ حاوی ۹۵ بیت و چهارده تصویر است که در مجموعه انتشارات کاویان منتشر شده است.^۶ این چاپ به رغم مقدمه محمود غنی زاده (۱۲۵۸-۱۳۱۳ش) که در آن از دستنویس های موش و گریه در اروپا سخن گفته است (عبید زاکانی، ۱۳۴۱ق: مقدمه مصحح، ۴) جز پنج تفاوت کم اهمیت تفاوتی با چاپ وصال ندارد. چاپ بعدی چاپ سنگی، بمبئی ۱۳۴۳ق است. بنا بر تصاویر مشترک و شباهت های متن با چاپ وصال باید گفت این چاپ را از چاپ وصال ترتیب داده اند. چاپ پنجم چاپ سربی، برلین ۱۳۰۵ش (همراه با مثنوی سنگتراش) است. این کتاب مقدمه ای به امضای «ت.ا.» به تاریخ «بهمن ماه جلالی ۱۳۰۵ هجری شمسی» دارد. و در متن کتاب پس از موش و گریه، مثنوی کوتاه سنگتراش را به زعم اینکه از عبید است، آورده اند. به رغم تفاوت اندک در برخی از عبارات و الفاظ می توان گفت مقدمه را عیناً از مقدمه غنی زاده بر چاپ ۱۳۴۱ق رونویس کرده اند. درباره متن هم دقیقاً وضع چنین است. همه ابیات جز یک مورد^۷ ضبطی مطابق چاپ ۱۳۴۱ق دارند. حتی تصاویر این چاپ و صفحه بندی آن عیناً مطابق همان چاپ است. چاپ ششم و هفتم را نه به دلیل قدمت و اصالت آن ها بلکه به دلیل شهرتشان معرفی می کنیم. شادروان ذبیح بهروز (۱۲۶۹-۱۳۵۰ش) با همکاری محسن صبا در ۱۳۳۵ در ذیل «انتشارات انجمن دوستداران کتاب» چاپی از موش و گریه ارائه دادند که هم چند باری تجدید چاپ شد و هم توجه برخی از محققان را برانگیخت (د.م.ب، ص ۲۰۴؛ همایونفرخ، ۱۳۵۱: ۴۰۹/۱). این چاپ ۹۳ بیت دارد. با مقایسه این چاپ و دیگر چاپ ها و شاخه تونس مشخص می شود که شادروان بهروز اساس متن خود را بر متن های چاپی بنا نهاده اند، هر چند گوشه چشمی نیز به شاخه تونس داشته اند. همانطور که استاد مینوی نیز نوشته اند نمی توان این چاپ را چاپی اصیل و معتبر حتی در مقایسه با دیگر چاپ های موش و گریه دانست (مینوی، ۱۳۳۶: ۴۰۷).

آخرین موش و گریه مورد بحث ما بیش از هر موش و گریه دیگری در دوره معاصر خوانده شده است. می دانیم که شادروان عباس اقبال آشتیانی تنها آثار منظوم و جدی عبید را در ۱۳۲۱ش منتشر کردند. این چاپ رساله ها و اشعار غیرجدی عبید را

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

دربرنداشت. پس انتشارات اقبال (تهران: ۱۳۴۰) و پرویز اتابکی (۱۳۴۳ش)^۱ در دو کوشش جداگانه رساله‌ها و اشعار غیرجدی عبید را «از روی چاپ استانبول ۱۳۰۳ق» به آن اضافه کردند و از آن جا که هدفشان کامل کردن کلیات عبید بود - و موش و گربه در چاپ استانبول هم نیامده بود - به زعم ما متن آن را از چاپ ۱۳۰۵ش در برلین برداشتند.

جز این چاپ‌ها چاپ‌های دیگری نیز هستند که در این شاخه می‌گنجند و بر استمرار این شاخه در دوره معاصر گواهی می‌دهند: موش و گربه چاپ محمدحسن علمی و موش و گربه چاپ چاپخانه خورشید خیابان ارگ. این دو چاپ بدون تاریخ نشر هستند، اما در زمانی نزدیک به هم و به احتمال بسیار در دهه سوم سده حاضر منتشر شده‌اند. متن این دو کتاب همراه با مثنوی سنگتراش - البته با تفاوتی مختصر - از چاپ این کتاب در برلین ۱۳۰۵ش برداشته شده است. شاید متن منتشر شده در ادبیات مکتب‌خانه‌ای (۱۳۹۱) آخرین موش و گربه‌ای باشد که در اثری پژوهشی منتشر شده است (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱: ۱/ ۶۴۴-۶۴۷). این چاپ را نیز از چاپی از همین شاخه و چاپی بسیار نزدیک به چاپ انتشارات اقبال / اتابکی برداشته‌اند.

۲-۳. بخش دوم: تفاوت در داستان

پس از بررسی ۱۲ دستنویس و ۱۰ نسخه چاپی به این نتیجه رسیدیم که این ۲۳ موش و گربه از نظر پایان قابل تقسیم به دو دسته کلی اند: دسته نخست روایت‌هایی که گربه بندها را می‌گسلد و موشان را مغلوب می‌کند و دسته دیگر روایت‌هایی که موشان در پایان پیروز می‌شوند و گربه کشته می‌شود.

در دسته نخست پنج دستنویس و نه نسخه چاپی قابل طبقه‌بندی هستند. این‌ها را نیز بنا بر پایان‌شان می‌توان به دو گروه تقسیم کرد. گروه نخست شامل دستنویس‌هایی است که در آن‌ها شاه موشان کشته می‌شود. در این گروه فقط روایت شاخه تونس قرار می‌گیرد که شامل چهار دستنویس و سه نسخه چاپی، تهران ۱۳۰۱ق، سنگی بی تا (نسخه دوم در بررسی ما) و سربی ۱۳۴۷ق، است.

گروه دوم شامل دستنویس‌هایی است که در آن شاه فرار می‌کند و تخت و تاج از میان می‌رود. در این گروه می‌بایست این هفت چاپ را قرار داد: چاپ‌های وصال شیرازی، حسین کتابفروش، برلین ۱۳۴۱ق، بمبئی ۱۳۴۳ق، برلین ۱۳۰۵ش، چاپ بهروز ۱۳۳۵ش و چاپ کلیات اقبال - اتابکی.

اما دسته دوم، هشت دستنویس را دربرمی‌گیرد. در این دسته موش‌ها گربه را به دار می‌کشند و می‌کشند، اما شیوه مرگ گربه در هر دستنویس متفاوت است. در چهار روایت چهارم (دستنویس ملک ۱۲۵۱ق)، پنجم (دستنویس مجلس ۱۲۵۶ق)، ششم (دستنویس ملی ۱۲۶۹ق) و هشتم (دستنویس کتابخانه مرکزی سده سیزدهم)، شاه موشان خود گربه را می‌کشد. در روایت دوم (دستنویس ملک ۱۲۳۳ق) خبر مرگ گربه را برای شاه می‌برند، و در روایت سوم (دستنویس ملک ۱۲۴۰ق/ تهران ۱۲۵۸ق^۹) جلاد شکم گربه را می‌برد، و در روایت هفتم (دستنویس مجلس ۱۲۷۷ق) گربه خود بر دار می‌میرد.

از آنچه گذشت می‌توان گفت که دستنویس تونس اهمیت بسیاری در شناسایی این متن دارد، اما آیا همه این روایت‌های متفاوت از این دستنویس نشئت گرفته‌اند؟

۳-۳. بخش سوم: تحلیل روایت‌ها

قدیم‌ترین دستنویس کامل موش و گربه دستنویس تونس است. از میان دستنویس‌های این اثر در عصر قاجار سه دستنویس و سه چاپ را می‌بایست برآمده از همین دستنویس دانست. آیا می‌توان نیای دستنویس‌ها و روایت‌های دیگر را نیز همین دستنویس دانست و همه تغییرات و تفاوت‌های روایت‌های دیگر را نتیجه ذوق کاتبان دانست؟

به چند شیوه می‌توان این فرض را بررسی کرد. ما برای روشن شدن حدود این حدس بر ابیات متفاوت در این دستنویس‌ها تمرکز می‌کنیم. موش و گربه در نسخه‌های چاپی دو بیت بسیار معروف دارد که برای نخستین بار در دستنویس تونس دیده می‌شوند. این ابیات به رغم برخی تفاوت‌ها در پنج دستنویس قاجاری نیز، با تفاوتی مختصر، تکرار شده‌اند:

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

اگر داری تو عقل و دانش و هوش بیابش نو حدیث گربه و موش
بخوانم من برایت داستانی اگر عقلت رسد حیران بمانی
در دستنویس تونس بعد از این دو بیت چنین آمده است:

ای خردمند عاقل و دانا قصه موش و گربه برخوانا
بالطبع دو دستنویس ۱۲۶۸ق و کتابخانه ملی ۱۲۸۵ق که آن‌ها را در ذیل شاخه
تونس طبقه‌بندی کرده‌ایم نیز این ابیات را دارند.^{۱۰} مصراع دوم بیت سوم تغییری نکرده
است، اما مصراع نخست آن دگرگونی بسیاری را پشت سر گذاشته است تا به صورت
ساده شده آن در دستنویس تونس درآید. سه دستنویس، هم آن دو بیت الحاقی را دارند،
و هم ضبطی متفاوت از مصراع نخست این بیت را ارائه داده‌اند:

ای خردمند طبع موزانا (روایت چهارم: دستنویس ۱۲۵۱ق)

ای عجوزک به طبع موزونا (روایت ششم: دستنویس ملی ۱۲۶۹ق)

ای عجوزک به سمع موزانا (روایت هفتم: دستنویس ۱۲۷۷ق)

اما این مصراع متفاوت از کجا آمده است؟

دو دستنویس کهن موش و گربه با این بیت آغاز شده‌اند:

ای مجورک به طبع موزونا (جنگ علی بن احمد)

ای مجوسک به طبع میزانا (کلیات عبید کتابخانه مهدوی)

از آن‌جا که این مصراع در تمامی دستنویس‌های شناخته شده شاخه تونس به همین
شکل «ای خردمند عاقل و دانا» آمده است، می‌توان گفت شاخه‌ای از دستنویس‌ها هم
این مصراع را با صورتی از ضبط کهنش داشته‌اند، هم آن دو بیت تازه را.

شاید بتوان گفت که در فاصله دستنویس‌های کهن و دستنویس تونس روایتی از
موش و گربه در حال نضج یافتن بوده است که به رغم همه تغییرها و تحریف‌ها، مثلاً
افزوده شدن همان دو بیت معروف «اگر داری تو...»، هنوز عناصری از دستنویس‌های
کهن نظیر همین مصراع «ای مجورک...» را دربر داشته است. بعدتر از این روایت
حداقل دو شاخه بیرون آمده است: شاخه تونس که دیگر عناصر کهن این روایت را
حذف کرده و در همان صورت سده دوازدهم - تقریباً - تثبیت شده است، و دیگر
روایتی که هرچند برخی از عناصر تازه را داشته اما بیش از دستنویس تونس عناصر

کهن را در خود حفظ کرده است. از اخلاف این روایت سه روایت چهارم، ششم و هفتم را در سده سیزدهم می‌شناسیم.

این تغییر و تحول نتیجه دخالت کاتبان و اصل عمومی تصحیف دستنویس هاست. کاتبان در درازای زمان عناصر متن را که از درک آن عاجز بودند یا آن را متناسب با ذوقشان نمی‌دیدند - اعم از واج، واژه، بافت نحوی و... - به آنچه صحیح یا مناسب می‌دانستند، تغییر می‌دادند.

اگر تنها واژگان موش و گربه جنگ علی بن احمد را با دستنویس تونس مقایسه کنیم، این تغییر را بهتر درک می‌کنیم. برای نمونه «مجورک»، «دبر»، «جامه خواب»، «یوزی»، «تم زدن»، «ببرنگ»، «عربده جوش»، «هزبر ژیان»، «ژاژ خاییدن» که در جنگ علی بن احمد آمده‌اند، همه از دستنویس تونس حذف شده‌اند.

البته این روند فقط به دلیل ساده شدن واژگان نیست. علائق و دلبستگی‌های شخصی نیز عناصری را در این دستنویس‌ها تغییر داده است. در جنگ علی بن احمد، کلیات عید کتابخانه مهدوی و دستنویس ۱۲۳۳ق (روایت دوم) گربه پس از کشتن موش به خانه رفته، اما در تمامی دستنویس‌ها و چاپ‌های دیگر گربه به مسجد رفته است. می‌توان بخشی از ذوق عامه را در همین تغییرات دید، گویا آن‌ها توبه و استغاثه گربه را در مسجد پذیرفتنی‌تر می‌دیدند تا خانه و به همین دلیل خانه را به مسجد تغییر داده‌اند.

بخشی دیگر از این ذوق را می‌توان در افزودن نام شهرها دید. در ابیات آغازین این منظومه، در دو دستنویس کهن، نامی از هیچ شهری نیامده است و برای نخستین بار در دستنویس تونس است که نام کرمان در آغاز و بعدتر در پایان داستان ذکر شده است. آن‌جا که پایان داستان از دو دستنویس کهن فوت شده است، نمی‌توان به قطعیت گفت که نام شهرها در پایان دستنویس تونس افزوده و الحاقی هستند. با این حال با توجه به تفاوت و تشبث نام شهرها در دستنویس‌های دیگر و تفاوت‌های شاخه تونس با روایت کهن موش و گربه، برساخته بودن و افزوده شدن «کرمان» به این داستان بسیار محتمل‌تر به نظر می‌رسد.

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

در ابیات آغازین هیچ یک از هشت دستنویس قاجاری، درست همانند دستنویس های کهن، نام هیچ شهری نیامده است. در ادامه داستان هم نام شهرها بسیار متشنت و متفاوت است. در روایت دوم (دستنویس ۱۲۳۳ق) تنها نام «شهر گربانا» آمده است. روایت سوم (دستنویس ۱۲۴۰ق/۱۲۵۸ق) شهر موشان را «شهر خراب» و کرمان^۱ و شهر گربه را «شهر گربانا» نام نهاده است.

در روایت چهارم (دستنویس ۱۲۵۱ق) گربه کسانی را به خراسان می‌فرستد و سپس آن‌ها از خراسان برای مصاف به کاشان می‌آیند. در روایت پنجم (دستنویس ۱۲۵۶ق) نیز گربه کسانی را به خراسان می‌فرستد، اما از شهر موشان و محل جنگ خبری نیست. در روایت هفتم (دستنویس ۱۲۷۷ق) شاه موشان در کاشان است. در روایت ششم (دستنویس کتابخانه ملی ۱۲۶۹ق)، گربه و محل جنگ در کاشان است و شاه موشان در کرمان، گربه هم برای کمک خواستن به خراسان نامه می‌نویسد. در روایت هشتم (دستنویس سده سیزدهم) موشان «کدخدایان شهر کرمان» هستند و «موش های عراق و اصفهان» به کرمان می‌روند. گربه قاصدی به خراسان می‌فرستد، و گربه‌ها را به اصفهان می‌خواند!

به هر روی، با منتسب کردن گربه - در روایت تونس - به کرمان راه برای تفسیر یا به تعبیری تأویل این قصه به جدال امیر مبارزالدین و شاه شیخ، سیاسی دانستن آن و ... باز شد (وارسته، ۱۳۵۱: ۱۸۱-۱۸۲؛ همایونفرخ، ۱۳۵۱: ۱/ ۴۱۲-۴۳۴).

در دایره همین دستنویس های محدود در دسترس باید گفت، روایت تونس از موش و گربه به دلایلی همانند زبان و بیان به نسبت سالم و ساده، روایت قوام‌یافته و ... ، محبوب تر از سایر روایت ها بوده و بیشتر استنساخ شده است. با این همه در دوره قاجار - بنا بر چاپ‌های در دسترس ما - جای خود را به روایت تازه تری از موش و گربه می‌دهد.

افزون بر این نمی‌توان منشأیی واحد را برای همه این روایت‌ها، از دستنویس تونس تا آخرین چاپ‌های مورد بررسی، معرفی کرد. پس ناگزیر باید گفت پیش از کتابت دستنویس تونس روایت‌های متفاوتی از موش و گربه موجود بوده است که برخی از اخلاف آن‌ها به سده سیزدهم نیز رسیده‌اند. شاید بتوان در گام بعدی با مقایسه دو موش

و گریه جنگ علی بن احمد و کلیات عبید کتابخانه مهدوی با دستنویس تونس بخشی از تحول و دگردیسی این دستنویس‌ها را در آن زمان تبیین کرد.

۴. نتیجه

از موش و گریه منسوب به عبید زاکانی روایت‌های گوناگونی به جای مانده است که هیچ یک را نمی‌توان اثری از سده هشتم دانست. تفاوت این روایت‌ها نتیجه دخالت کاتبان است. از میان روایت‌های موش و گریه نه روایت را شناسانیدیم. قدیم‌ترین آن‌ها روایتی است که از دستنویس تونس سرچشمه گرفته است و بنا بر دستنویس‌ها و چاپ‌های نشئت گرفته از آن در سده سیزدهم، می‌توان گفت محبوب‌ترین روایت در سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم بوده است.

پس از آن در نسخه‌های چاپی موش و گریه روایتی دیده می‌شود که به رغم شباهت‌های کلی با روایت تونس، می‌بایست آن را روایتی مستقل در نظر گرفت. این روایت در سده حاضر به دفعات منتشر شده و امروزه همگان آن را به منزله موش و گریه عبید زاکانی می‌شناسند. در بین روایت تونس و روایت نسخه‌های چاپی هفت روایت دیگر نیز هستند که به دلایلی همانند ابیات سست، قصه قوام‌نایافته و... مهجور مانده و کم‌تر خواننده شده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. این بیت در دستنویس تونس نیامده است و ما آن را از دستنویس فرخ، ملی ۱۲۸۵، ملی ناقص و چاپ محبوب آوردیم.

۲. این چاپ را پیش‌تر معرفی کرده بودند (فهرست کتاب‌های چاپی...، ۱۳۵۲: ۲ / ستون ۳۱۸۷). با این تفاوت که در فهرست کتاب‌های چاپی به اشتباه سال نشر را ۱۳۵۶ ق نوشته‌اند (همان: ۲ / ستون ۳۱۸۷).

۳. در کتابخانه دانشگاه دستنویسی دیگر از موش و گریه — در مجموعه‌ای به شماره ۳۹۷۰ به کتابت علی بن عبدالعظیم نیشابوری محرم ۱۲۵۸ ق — نگهداری می‌شود (دانش‌پژوه، ۱۳۴۰ الف: ۱۲ / ۲۹۶۷-۲۹۶۸) که قابل طبقه‌بندی با دستنویس ۱۲۴۰ ق کتابخانه ملک است. متأسفانه دستنویس دانشگاه در مقایسه با دستنویس ملک، ۲۴ بیت پایانی داستان را ندارد (عبید زاکانی، ۱۲۵۸ ق: ۲۶۱-۲۶۲).

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

۴. درباره چاپ اقتباس‌های موش و گربه رک: مارزلف، ۱۳۸۷: ۱۰۶، ۲۵۵: Marzolph, 2001.
۵. برای نشان دادن هر سطر از «/» بهره بردیم.
۶. مینوی زیبایی این چاپ را ستوده است (مینوی، ۱۳۳۶: ۴۰۱).
۷. در چاپ ۱۳۴۱ ق آمده است: «کند ریسمان‌ها به دندان» (عبید زاکانی، ۱۳۴۱ ق: ۱۷) که در چاپ ۱۳۴۳ ق بدین شکل تغییر یافته است: «کند آن ریسمان به دندان» (عبید زاکانی، ۱۳۴۳ ق: ۱۷). البته تفاوت دیگری نیز به دلیل غلطی مطبعی در چاپ ۱۳۴۱ ق، بیت ۷۳ رخ داده است، که آن را در نظر نگرفتیم.
۸. اتابکی پیش‌تر در ۱۳۳۶ ویرایشی از این کتاب به دست داده بود، ما این چاپ را ندیده‌ایم، اما نشانه آن در منابع دیگر آمده است (معین، ۱۳۶۹: ۱/ ۳۱۶؛ آذر بیگدلی، ۱۳۳۹-۱۳۴۰: ۳/ ۱۱۹۷، حاشیه مصحح). مقدمه چاپی که در دست ماست تاریخ «اول آبانماه هزار و سیصد و چهل و دو شمسی» را دارد (عبید زاکانی، ۱۳۴۳ ق: الف: مقدمه مصحح، بیست و یک). بنا بر آنچه نوشته‌اند، این چاپ، چاپ دوم ویرایش اتابکی است (صاحب‌اختیاری و باقرزاده، ۱۳۷۵: حاشیه ص ۱۵). ما بنا بر آنچه در دست داشتیم سخن گفتیم. چه بسا در همان چاپ ۱۳۳۶ هم موش و گربه را افزوده بودند.
۹. ابیات پایانی از دستنویس ۱۲۵۸ ق فوت شده است. داوری ما درباره این دستنویس بر اساس دستنویس هم‌شاخه آن، دستنویس ۱۲۴۰ ق است.
۱۰. نیازی به یادآوری نیست که دستنویس سوم تنها نیمه دوم موش و گربه را دربردارد.
۱۱. این بیت از دستنویس ۱۲۵۸ ق فوت شده است. در دستنویس ۱۲۴۰ ق در قافیه «من بانا» آمده است که بر بالای آن با همان خط «کرمانا» نوشته شده است.

منابع

- آذر بیگدلی (۱۳۳۹-۱۳۴۰). *آتشکده آذر*. ج ۳. با تصحیح و تحشیه و تعلیق ح. سادات‌ناصری. تهران: امیرکبیر.
- آقابزرگ طهرانی (۱۴۰۳ ق). *الدریعه الی تصانیف الشیعه*. ج ۲۲. بیروت: دارالاضواء.
- افشار، ا. و دانش پژوه، م. ت. (۱۳۶۳). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک*. ج پنجم. با همکاری م. ب. حجتی، و ا. منزوی. تهران: نشر هنر.
- افشار، ا. و دانش پژوه، م. ت. (۱۳۶۹). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک*. ج هشتم. با همکاری م. ب. حجتی، و ا. منزوی. تهران: چاپخانه بهمن.
- اقبال آشتیانی، ع. (۱۳۸۸). *تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*. تهران: امیرکبیر.
- باستانی پاریزی، ا. (۱۳۷۷). *آفتاب زرين فرشتگان*. قم: خرم.

سال ۸، شماره ۳۵، آذر و دی ۱۳۹۹. دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

دانش پژوه، م.ت. (۱۳۴۰الف). فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ج ۱۲. تهران: دانشگاه تهران.

دانش پژوه، م.ت. (۱۳۴۰ب). فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ج ۱۴. تهران: دانشگاه تهران.

دانش پژوه، م.ت. (۱۳۶۴). فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ج ۱۷. تهران: دانشگاه تهران.

ذوالفقاری، ح. (۱۳۹۱). موش و گربه: سوابق و نمونه‌های داستان‌های موش و گربه در ادب فارسی. *مطالعات ادبیات کودک*، ۱، ۴۷-۷۰.

ذوالفقاری، ح.، و حیدری، م. (۱۳۹۱). *ادبیات مکتب‌خانه‌ای*. ج ۱. تهران: رشدآوران.

د.م.ب. (۱۳۳۶). موش و گربه عبید زاکانی با تصاویر محمود جواد پور. سخن، ۲، ۲۰۴.

صاحب‌اختیاری، ب.، و باقرزاده، ح. (۱۳۷۵). *عبید زاکانی، لطیفه‌پرداز و طنزآور بزرگ ایران*. تهران: اشکان - هیرمند.

عارف نوشاهی، ر. ش. (۱۳۹۱). *کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه قاره*. ج ۳. تهران: میراث مکتوب.

عبید زاکانی (۱۳۱۴). *عشاق‌نامه*. با مقدمه م. رضانی، و س. نفیسی. تهران: مؤسسه [کلاله] خاور.

عبید زاکانی (۱۹۹۹). *کلیات عبید زاکانی*. به کوشش م.ج. محجوب، زیر نظر ا. یارشاطر. نیویورک: Bibliotheca Persica Pres.

عبید زاکانی (۱۳۲۱). *کلیات عبید زاکانی*. به تصحیح و اهتمام ع. اقبال آشتیانی. تهران: نشریات مجله ارمغان.

عبید زاکانی (۱۳۴۰). *کلیات عبید زاکانی*. با تصحیح و مقدمه ع. اقبال آشتیانی. تهران: اقبال.

عبید زاکانی (۱۳۴۳الف). *کلیات عبید زاکانی*. مقابله با نسخه مصحح عباس اقبال و چند نسخه دیگر پرویز اتابکی. تهران: زوار.

عبید زاکانی (کتابت ۸۴۴ق). موش و گربه. در جنگ علی بن احمد شماره ۳۵۲۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبید زاکانی (کتابت پیش از ۹۵۰ق). موش و گربه. در دستنویس شماره ۷۶ کتابخانه مهدوی، میکروفیلم شماره ۱۵۴۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبید زاکانی (کتابت ۱۲۳۳ق). موش و گربه. دستنویس شماره ۵۰۹۱ کتابخانه ملک.

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

- عبید زاکانی (کتابت ۱۲۴۰ق). موش و گربه. دستنویس شماره ۴۸۳۵ کتابخانه ملک.
- عبید زاکانی (۱۲۵۱ق). موش و گربه. دستنویس شماره ۴۷۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- عبید زاکانی (کتابت ۱۲۵۶ق). موش و گربه. کتابت محرم ۱۲۵۶ق. دستنویس شماره ۲۱۵۸۱ کتابخانه مجلس شورای ملی.
- عبید زاکانی (کتابت ۱۲۶۸ق). موش و گربه. کتابت ربیع‌الاول ۱۲۶۸ق. کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد، شماره ۳۲۱ (مجموعه فرخ، شماره ۱۸۵).
- عبید زاکانی (کتابت ۱۲۷۷ق). موش و گربه. دستنویس شماره ۱۶۵۳۶. کتابت ملا رحیم کتابخانه مجلس شورای ملی.
- عبید زاکانی (کتابت ۱۲۸۵ق). موش و گربه. دستنویس ۱۸۶۹۴-۵ کتابخانه ملی، کتابت ع.ج. اردبیلی.
- عبید زاکانی (کتابت ۱۲۶۹ق). موش و گربه. دستنویس سده سیزدهم به شماره ۳۰۵۵۹ کتابخانه ملی.
- عبید زاکانی (بی‌تا). موش و گربه. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۹۰۶۸.
- عبید زاکانی (بی‌تا). موش و گربه. دستنویس شماره ۵۱۴۴. کتابخانه ملی.
- عبید زاکانی (بی‌تا). موش و گربه (چاپ سنگی). به خط ح. خ. طهرانی و نقاشی م. تاج‌بخش ایرانی. به سفارش م. ح. کتابفروش.
- عبید زاکانی (بی‌تا). موش و گربه (چاپ سنگی). بی‌جا.
- عبید زاکانی (۱۳۴۱ق). موش و گربه. با مقدمه م. غنی‌زاده. برلین: کاویانی.
- عبید زاکانی (۱۳۰۵ش). موش و گربه. با مقدمه ت. ا. [تقی ارانی؟]. برلین: مطبعه شرکت آفتاب.
- عبید زاکانی (۱۳۳۰ق). موش و گربه. چاپ ح. الحسینی. بی‌جا.
- عبید زاکانی (۱۳۴۳ق). موش و گربه (چاپ سنگی). به سفارش مدیر کتابخانه نصرت مشهد. بمبئی: مطبعه نادری.
- عبید زاکانی (۱۳۴۷ق). موش و گربه. در شیخ بهایی (۱۳۴۷ق). ۲۱۶-۲۲۴.
- عبید زاکانی (بی‌تا). موش و گربه. چاپ م. ح. علمی. تهران.
- عبید زاکانی (بی‌تا). موش و گربه. چاپخانه خورشید. تهران: خیابان ارگ.
- عبید زاکانی (۱۳۳۵). موش و گربه. با مقدمه م. صبا [تصحیح متن از ذ. بهروز]. تهران: انجمن دوستداران کتاب.

- عبید زاکانی (۲۰۱۱). موش و گربه (تصویر نسخه خطی کتابخانه ملی تونس). اقدام و مقدمه از ع. محدث. ترجمه به انگلیسی و سوئدی بو اوتاس. اوپسالا: انتشارات دانشگاه اوپسالا.
- عبید زاکانی (۱۳۰۳ق). منتخب لطایف مولانا نظام‌الدین عبید زاکانی. با مقدمه فرته. استانبول: مطبعة ابوالضیاء توفیق‌بگ.
- فاضل، ع. (۱۳۵۴). فهرست نسخه‌های خطب کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی. مشهد: انتشارات دانشگاه.
- فهرست کتاب‌های چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵ (۱۳۵۲). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مارزلف، ا. (۱۳۸۷). ادبیات عامیانه فارسی در دوره قاجار. ترجمه ع. امام. فرهنگ مردم، ۲۷ و ۲۸، ۹۳-۱۱۷.
- متقی، ح. (۱۳۸۸). موش و گربه به روایت دست‌نویس‌های کهن. کتاب طنز ۵. به اهتمام س. ع.ج. موسوی. تهران: سوره مهر.
- معین، م. (۱۳۶۹). حافظ شیرین‌سخن. ج ۱. تهران: صدای معاصر.
- مینوی، م. (۱۳۳۶الف). ذیل بر مقاله راجع به منظومه موش و گربه. یغما، ۱۱۵، ۴۸۵-۴۸۸.
- مینوی، م. (۱۳۳۶ب). قصه موش و گربه منظوم. یغما، ۱۱۳، ۴۰۱-۴۱۶.
- مینوی، م. (۱۳۳۴). موش و گربه مجلسی. یغما، ۲، ۴۹-۵۵.
- نقیسی، س. (۱۳۱۴). مقدمه بر عشاق‌نامه. تهران: مؤسسه کلاله [خاور].
- وارسته، خ. (۱۳۳۷). عبید زاکانی، هزال یا حکیم ۳. مردم‌شناسی، ۷-۹، ۱۷۵-۱۸۲.
- همایونفرخ، ر. (۱۳۵۱). حافظ خراباتی. تهران: چاپخانه افق.

References

- Afshar, I., & Danesh Pajouh, M. T. (1983). *Catalogue of the manuscripts in the Malik Library* (Vol. 5) (in Farsi). Honar.
- Afshar, I., & Danesh Pajouh, M. T. (1990). *Catalogue of the manuscripts in the Malik Library* (Vol. 8) (in Farsi). Bahman.
- Agha Bozorg Tehrani. (1983). *Al-Dharī' a ilā Taṣ ānīf al-Shī' a* (in Arabic). Dar Al-Azva.
- Aref Noshahi, R. S. (2012). *Bibliography of Persian works published in the subcontinent* (in Farsi). Miras Maktoob.
- Bastani Parizi, M. E. (1998). *The golden ewer of angels* (in Farsi). Khorram.
- Bigdeli, A (1961). *Atashkadeh-ye Azar* (in Farsi) (edited by Hasan Saadat Naseri). Amirkabir.
- D. M. B. (1957). Obaid Zakani's Mouse and Cat (Illustrated by Mahmoud Javadipour) (in Farsi). *Sokhan*, 2, 204.

- Danesh Pajouh, M. T. (1961). *Catalogue of the manuscripts in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran* (Vol. 12) (in Farsi). University of Tehran.
- Danesh Pajouh, M. T. (1962). *Catalogue of the manuscripts in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran* (Vol. 14) (in Farsi). University of Tehran.
- Danesh Pajouh, M. T. (1985). *Catalogue of the manuscripts in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran* (Vol. 17) (in Farsi). University of Tehran.
- Eqbal Ashtiani, A. (2009). *The history of Mongol* (in Farsi). Tehran: Amirkabir.
- Fazel, A. (1975). *Catalogue of the manuscripts*. In the Library of Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad (in Farsi). University Press.
- Homayounfarokh, R. (1972). *Hafiz Kharabati* (in Farsi). Ofogh Printing Press.
- List of Persian printed books from the beginning to the end of 1966*. (1973). Bongahe Tarjome va Nashre Ketab.
- Marzolph, U. (2001). *Narrative illustration in Persian lithographed books*. Leiden. Boston. Koln.
- Marzolph, U. (2008). Persian popular literature in the Qajar period (translated into Farsi by Abas Emam). *People's Culture*, 27-28, 93-117.
- Minovi, M. (1955). Majlesi's narration of Mouse and Cat (in Farsi). *Yaghma*, 2, 49-55.
- Minovi, M. (1957). The Story of the Mouse and Cat (in Farsi). *Yaghma*, 113, 401-416.
- Minovi, M. (1958). The following is an article about the Mouse and Cat (in Farsi). *Yaghma*, 115, 485-488.
- Moin, M. (1990). *Eloquent Hafiz* (Vol. 1) (in Farsi). Sedaye Moaser.
- Mottaghi, H. (2009). Mouse and Cat as narrated in ancient manuscripts (in Farsi). In Z. Mousavi, *The Book of Satire* (pp. 74-93). Soreye Mehr.
- Nafisi, S. (1935). *An introduction on Ushaqnameh* (in Farsi). [Kalala] Khavar Institution.
- Obaid Zakani. (1926). *Mouse and cat* (in Farsi) (introduction by T. A. [Taqi Arani?]). Aftab Company Press.
- Obaid Zakani. (1935). *Ushaqnameh* (in Farsi) (introduction by M. Ramezani and Saeed Nafisi). [Kalala] Khavar Institution.
- Obaid Zakani. (1942). *Generalities of works* (in Farsi) (edited by Mohammad Jafar Mahjuob). Armaghan.
- Obaid Zakani. (1956). *Mouse and cat* (in Farsi) (introduction by M. Saba [Edited by Z. Behroz]). Anjoman Dostdaran Ketab.
- Obaid Zakani. (1961). *Generalities of works* (in Farsi) (edited by Abbas Eqbal Ashtiani). Eqbal.
- Obaid Zakani. (1964). *Generalities of works* (in Farsi) (edited by Parviz Atabaki). Eqbal.

- Obaid Zakani. (1999). *Generalities of works* (in Farsi) (edited by Mohammad Jafar Mahjuob). Bibliotheca Persica Pres.
- Obaid Zakani. (2011). *Mouse and cat* (in Farsi). (Images of the manuscript kept in National Library of Tunisia) (translated into English and Swedish by Bo Utas). Uppsala University Press.
- Obaid Zakani. (written in 844 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). In the Antology of Ali Ibn Ahmad No. 3528, Central Library and Documentation Center of the University of Tehran.
- Obaid Zakani. (written before 950 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). In manuscript No. 76 in Mahdavi Library, microfilm No. 1547 in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran.
- Obaid Zakani. (written in 1240AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 4835 in Malik Library.
- Obaid Zakani. (written in 1251 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 4724 in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran.
- Obaid Zakani. (written in 1256 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 21581 in the National Assembly Library.
- Obaid Zakani. (written in 1268 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Library of Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Manuscript No. 321 (Farrokh Collection, No. 185).
- Obaid Zakani. (written in 1269 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 30559 in the National Library of Iran.
- Obaid Zakani. (written in 1277 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 16536 in the National Assembly Library, Scribed by Mullah Rahim.
- Obaid Zakani. (written in 1285 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 18694-5 in the National Library of Iran, Scribed by A.J. Ardabil.
- Obaid Zakani. (1303 AH). *A selection of Latayef Maulana Nizamuddin Obaid Zakani* (introduction by Ferte) (in Farsi). Abu al-Ziya Tawfiqab Press.
- Obaid Zakani. (1330 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). Printed by H. Al-Husseini.
- Obaid Zakani. (1341 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). With an introduction by M. Ghanizade, Berlin: Kaviani.
- Obaid Zakani. (1343 AH). *Mouse and cat* (a lithography in Farsi). Ordered by the director of Nusrat Library in Mashhad. Nader Printing Press.
- Obaid Zakani. (1347 AH). *Mouse and cat* (in Farsi). In Sheikh Baha'i (1347 AH). pp. 216-224.
- Obaid Zakani. (n.d.). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 9068 in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran.
- Obaid Zakani. (n.d.). *Mouse and cat* (in Farsi). Manuscript No. 5144 in the National Library of Iran, Scribed by A.J. Ardabil.
- Obaid Zakani. (n.d.). *Mouse and cat* (a lithography in Farsi). Calligraphed by H. Kh. Tehrani and illustrated by M. Tajbakhsh Irani. Ordered by M. H. Ketabforosh

موش و گربه منسوب به عبید زاکانی و روایت‌های گوناگون آن _____ فرزام حقیقی

- Obaid Zakani. (n.d.). *Mouse and cat* (a lithography in Farsi).
- Obaid Zakani. (n.d.). *Mouse and cat* (in Farsi). M. H. Elmi.
- Obaid Zakani. (n.d.). *Mouse and cat* (in Farsi). Sun Printing Press. Arg Street.
- Sahib Ekhtiari, B., & Bagherzadeh, H. (1996). *Obaid Zakani: a great Iranian satirist* (in Farsi). Ashkan-Hirmand.
- Zolfaghari, H. (2012). Mouse and cat: history and editions of mouse and cat in Persian literature (in Farsi). *Journal of Children's Literature Studies*, 5, 47-71.
- Zolfaghari, H., & Heydari, M. (2014). *Persian literature in Kuttab* (in Farsi). Roshdavarán.

